APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

سال	صنعت٪	کشاورزی٪	شهرنشین	روستایی	شهری٪	روستایی٪
۱۹۱۳	۲۳/۹	۷۶/۱	۱۰۴۰۰۰	۸۹۶۱۰۰	۱۰	۹۰
۱۹۱۹	۱۳/۱	۸۶/۹	–	–	–	–
۱۹۲۶	–	–	۱۶۷۰۹۸	۷۱۴۱۹۲	۱۹	۸۱
۱۹۳۹	۷۷/۹	۲۲/۱/	۳۶۶۴۴۷	۹۱۵۸۹۱	۷۱	۲۹
۱۹۵۸	۷۸/۱	۲۷/۹	۸۸۱۸۴۴	۸۸۱۲۰۴	۵۰	۵۰
۱۹۶۰	۷۹/۰	۲۱/۰	۹۱۵۶۰۰	۹۰۷۷۰۰	۵۰/۲	۴۹/۸
۱۹۶۵	۸۰/۰	۲۰/۰	۱۱۷۴۰۰	۹۵۹۲۰۰	۵۵/۱	۴۴/۹
۱۹۷۰	۸۹/۰	۱۱/۰	۱۴۸۱۵۳۲	۱۰۱۰۳۴۱	۵۹	۴۱

ISSN 1682-5438

شماره ۹۱ پاییز(آذر) ۱۴۰۱

No. 91, Դեկտեմբեր, 2022

ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Սադոկ Բարոնչ

ISSN 1682-5438

Համար 91 Դեկտեմբեր, 2022 թ.

No. 91 December 2022

ԱՊԱԳԱ Համար 91 Դեկտեմբեր, 2022 APAGA

No. 91, December, 2022

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Սադոկ Բարոնչ

Անգլերեն Քրիստոնեությունը հին Իրանում…

Պարսկերեն Պատմական Հայաստանի բնակչությունը

Contents

Armenian Sanok Baronch

English Early Bible colleges in Persia…

Persian Population in the Ancient Armenia

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۱ پاییز ۱۴۰۱

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی جمعیت مردم در ارمنستان باستان

ارمنی سادوک بارونچ تاریخنگار ارمنی در لهستان

انگلیسی درباره مسیحیت در ایران باستان

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

ՀԱՅԱԶԳԻ ԼԵՀԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ՍԱԴՈՒԿ ԲԱՐՈՆՉ

Ռ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Պատմագրությունը ուկրաին և լեհ ժողովուրդների հոգևոր մշակույթի, ասևարի և տնտեսության մարզերում ակնառու դեր կատարած բազմաթիվ նշանավոր լեհահայ աղգասեռմերի է հիշատակել, որոնց զավակների անունները մտել են այդ ժողովուրդների պատմության մեջ։ Բարոնչներն այդ գերդաստաններից են։

Լեհական հանրագիտարաններից մեկի տվյալներով դրանց մի շառավիղը ժէ դարից հաստատվել էր Լվով ու ստացել ազնվական տիտղոս[1]։

Պատմարան Բարոնչն իր նախնիներից Գրիգորի մասին գրում է, թե նա 1782 թ. Լվովից հատուկ Ղրիմ է ուղարկվում տեղի հայերին կաթոլիկացնելու, բայց քանի որ 1778 թ. Ղրիմի հայերին գաղթեցրել էին Հարավային Ռուսաստան, Գրիգորը հայերից պատարկված Ղրիմից Նկատերինոսլավի (այժմ՝ Դնեպրոպետրովսկ) վրայով ետ է դառնում Լվով[2]։

Այս տվյալները Բարոնչների մասին եղած ամենահին հիշատակություններն են։

ԺԹ դարում Բարոնչ աղգանունը հանդիպում է նաև ռումինահայոց մեջ։ Գերդաստանը լեհական և ուկրաինական մշակույթներին մի քանի ականավոր գործիչներ է տվել։ Հիշյալ ժողովուրդների արվեստի պատմության մեջ կարևոր վաստակ ունի նշանավոր նկարիչ-քանդակագործ Թադեուշ Բարոնչը (1849—1905). Նա սովորել է Կրակովի Արվեստից դպրոցում, այնուհետև ավարտելով Մյունխենի գեղարվեստից ակադեմիան, 2 տարի արձանագործության մեջ հմտացել է Ֆլորենցիայում։ Թադեուշ Բարոնչը դեռևս ուսանողական շրջանից տաղանդավոր արվեստագետի անուն է հանել՝ արժանանալով մի քանի բարձր պարգևների և մրցանակների, իսկ արդեն 1895 թ. լեհական մեծ հանրագիտարանը նրա մասին գրում է. «Նա բազմաթիվ քանդակների, նկարների, արձանախմբերի, մեդալների, սեմվոլիկ հուշարձանների հեղինակ է, որոնցով դասվում է մեր ամենահռչակավոր արվեստագետների շարքը»[3]։ Կերտել է լեհ և ուկրաին ժողովուրդների մշակութային պետական գործիչներ Յան Սոբեսկու, Կոստյուշկոյի, Միցկևիչի, Շևչենկոյի, Բոլեսլավ Կրիվոուստի ու մյուսների արձանները, կիսանդրիները և հուշարձանները։ Միջազգային մրցույթներում և ցուցահանդեսներում (Ռեպին, Չիկագո, Կրակով, Մյունխեն) բազմաթիվ մրցանակներ է շահել[4]։ Մեծ հռչակ է ունեցել նաև որպես մեդալիոնների ու մահարձանների հեղինակ։

Բարոնչի ստեղծագործություններից կան Պոզնանում, Կրակովի ազգային թանգարանում, Լվովում (41 գործ), Վարշավայում և աշխարհի այլ թանգարաններում։ Լվովի հռչակավոր օպերային թատրոնի քանդակների մի մասը, նույն քաղաքի մի քանի շենքերի հարթաքանդակները, Լվովի քաղաղային մուտքի 2 աոյուծների արձանները, այլև այսօր Գդանսկում գտնվող Յան Գ. Սոբեսկի թագավորի արձանը Թադեուշ Բարոնչի ստեղծագործություններն են[4]։

Թադեուշ Բարոնչի կրտսեր եղբայր Ռոման Բարոնչը (1856—1930) լեհաստանի և, մանավանդ, Արևմտյան Ուկրաինայի նշանավոր գիտնական-վիրաբույժներից էր, տպագրել է բազմաթիվ հոդվածներ և գիտական աշխատություններ։

---

[1] Wielka Encyklopedia historiczna, Warszawa, 1895, т. 1, էջ 126։

[2] Sadok Barqcz „Żywoty slawnych ormian w Polsce", Lwów, 1856, էջ 65—66.

[3] Wielka Encyklopedia hist. 1895, հ. 1, էջ 126։

[4] Նույնը նաև Polski slowniki biograficznv. krakow. 1935, т. 1, էջ 292։

Նույն ընտանիքի մյուս զավակ Երազմ Բարոնյը (1856—1930) լեռնային ինժիներ էր, բայց ատավել հայտնի էր արվեստի բազմազան ստեղծագործությունների արտակարգ հարուստ և արժեքավոր հավաքածոյով (նկարներ, քանդակներ, հայկական և արևելյան գորգեր, ձեռագիր մատյաններ, գրքեր), որը, մոտ 500 միավոր, իր հնատիպ և հազվագյուտ հրատարակություններով հարուստ մեծ գրադարանի հետ միասին նվիրել էր Կրակովի ազգային թանգարանին, ուր իր անունով հիմնված է եղել հատուկ բաժին[4]։

Այս տոհմի շառավիղներից էր Լվովցի բանաստեղծ Ստանիսլավ Բարոնյը (1864—1936)։ Նա ևս նկարների, ձեռագիր մատյանների, քանդակների և հնատիպ գրքերի հավաքածո ուներ, Լվովի իր տանը պարբերաբար հավաքույթներ էր կազմակերպում՝ մասնակցությամբ լվովցի երիտասարդ բանաստեղծների։

Լեհ մանկավարժության մեջ երախտիք ունի երաժիշտ-մանկավարժ Յան[5] Բարոնյը։ Սրբանց տոհմից էր Լվովի քաղաքային լեհական թատրոնի 1892—98 թթ. տնօրեն Ստանիսլավ Բարոնյը[6]։ Ծնթագրում ենք, թե Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ «Հանդես ամաօրյա» ամսագրի 1887—1921 թթ. խմբագիր, հայտնի բանասեր, Սուչավացի Ռափայել Պատրոնյը ևս այդ տոհմից էր։

Ազգատոհմի ամենահայտնի և ակնառու դեմքը՝ Վինցենտ-Ֆերդինուշ-Սադոկ Բարոնյը (1814—1892) ծնվել է Ստանիսլավում (այժմ՝ Իվանո-Ֆրանկովսկ) «ոչ հարուստ հայ ծնողներից», ապրիլի 29-ին, 1821—1830 թվերի մեջ ավարտել է տեղի տարրական դպրոցն ու գիմնազիան։ Լվովի հոգևոր ճեմարան ընդունվելու ապարդյուն փորձից հետո Բարոնյը ստիպված մի տարի ուսուցչություն է անում Ստանիսլավի մոտերքի Օտընյա գյուղում։ 1831 թ. փորձում է մտնել Լվովի Դոմինիկյան ուխտի միաբանություն, բայց դեմ է առնում «հայոց ծիսակարգի կաթոլիկ եկեղեցու» հարուցած բազմաթիվ դժվարություններին[7]։ Դոմինիկյան միաբանություն մտնելու գործը գլուխ կգար լեհահայոց կաթոլիկ եկեղեցու ծիսակարգից լատինական ծիսակարգին անցնելով միայն, այդ պատճառով նա հրաժարվում է հայոց կաթոլիկ եկեղեցու զավանությունից և դիմում է Հռոմ՝ վավերացնելու իր այդ որոշումը, որից հետո միայն նա իրավունք կունենար մտնելու դոմինիկյան միաբանություն[8]։

Այդ գործի կարգավորմանը համառորեն ապասող Բարոնյը «ժամանակ չկորցնելու նպատակով» երկու տարի «գովելի առաջադիմությամբ» էքստերն ուսանում է Լվովի համալսարանի փիլիսոփայության բաժնում, երկու տարի էլ՝ աստվածաբանության բաժնում։

«1835 թվին,— շարունակում է Բարոնյը*,— հայերն ինձ հրավիրեցին ճեմարան (Լվովի հայոց ճեմարանը նկատի ունի—Ռ. Հ.), բայց այդ ժամանակ Հռոմից ստացվեց թուլտասվություն, ես չուզեցի երախտամոռ լինել և, երախտագիտությամբ ընդունելով իմ հանդեպ ցուցաբերած նրանց բարյացակամությունը (Դոմինիկյանների—Ռ. Հ.), մտա Պոդկոմնինայի վանք, ուր և... ընդունեցի Սադոկ անունը»[9]։ Այսհետև գիտական աստիճան ստանալու նպատակով միաբանության հատուկ գործուղմամբ Բարոնյն ուսումը շարունակում է Լվովի համալսարանի աստվածաբանության բաժնի վանականների համար ստեղծված դասընթացներում (այդ ժամանակ հոգևորականները աշխարհականների հետ չէին սովորում, նրանց համար համալսարանում կարդում էին հատուկ դասախոսություններ), սակայն հիվանդության պատճառով կրկին կիսատ է թողնում։

Պոդկոմնինայի վանքի ճեմարանն ավարտելուց և քահանա ձեռնադրվելուց հետո (1838) հաջորդ տարի պաշտոնավարում է Լվովի «Աստծո մարմին» վանքում (գրադարանի վարիչ և առաջնորդական փոխերեցի պաշտոնակատար)։

Նույն տարվա մեջ 24-ամյա Բարոնյը պատնում է վերոհիշյալ ճեմարանի «Աստվածաշնչային գիտությունների պրոֆեսոր»[8]։ 1842—1845 թթ. Դոմինիկյանների ժուկվսկի տարրական դպրոցում կրոն է դասավանդել, իսկ 1845-ին կարգվել է տեղի վանքի վանահայր։ Այդ ժամանակ էլ կորցնում է հորը (մայրը մահացել էր 1836 թ.)։ Մի քանի ամիս անց կարճ միջոցով կրկին կանչվում է Լվով իր երբեմնի պաշտոնին, այնտեղից 1846 թ. սկզբներին ուղարկվում է Բոլկի, իսկ այնուհետև, նույն տարում՝ Տրամենից, որտեղ վանահոր և կառավարչի պաշ-

---

[5] „Tygodniki Powszechny", Krakow, 1976, № 38 *(շաբաթաթերթ)*։

[6] „Poslaniec świetego Grzegorza, Lwow, 1927, № 2, էջ 5—6 *(ամսագիր)*։

[7] Przeglad koscielny, 1893, т. 1, էջ 69—73 „kro'tka autografia"։ *Ակռուհետև՝ ձեռնագրություն*։

* *Ինքնակենսագրության բնագիրը այժմ պահպանվում է Լվովի գիտական գրադարանի ձեռագրատունը (Օսոլինսկիների բաժին, I 3757)*։

[8] Polski slownik Biograficzny, *Կրակով, 1935, հ. 1, էջ 290—291*։

տոններով մնում է մինչև 1851 թ.։ Տրսմննիցի քաղաքացիները 1848 թ. բուրժուական հեղափոխության ժամանակ Բարոնչին «ժողովրդական ժողովի նախագահ և հաշտարար դատավոր են ընտրում»[8]։

1851 թ. նա դարձյալ Լվովի աստվածարանության ճեմարանի դասախոս էր, իսկ 1853—1857 թթ. եպիսկոպոսարանի՝ գավառների գծով պաշտոնյա։ 1855 թ. նշանակվում է Պոդհոմենիայի վանքի վանահայր, բայց շուտով հրաժարվում է այդ պաշտոնից (դրա փոխարեն երկար տարիներ եկեղեցու դատախազ է ընտրվել), մեկուսանում է վանքի խցերից մեկը և «Ընդհանավորի կյանք վարելով»[9] բացառապես զբաղվում է գիտությամբ*։

«Օրինակելի քարոզչության համար» 1854 թ. Դոմինիկյանները նրան շնորհում են գլխավոր քարոզչի (PRAEDICATOR GENERALIS) աստիճան, իսկ 1861-ին Հռոմից ստանում է աստվածաբանության դոկտորի վկայական։ Որպես երախտավոր պատմաբան, 1858 թ. Բարոնչը ընտրվել է Կրակովի գիտական ընկերության անդամ։ Նա նաև «Հնագիտական ընկերության» պատվավոր անդամ էր, փայլուն տրամագիծ, Ս. Օրգելբրանդտի հռչակավոր «Հանրագիտարանի» խմբագրության աշխատակից[10, 11]։

Պատմագիտության, բանասիրության, կրոնի պատմության, դավանաբանական այլևայլ հարցերի, հրապարակախոսական և այլ թեմաներով ավելի քան 70 հոդվածներ է գրել, որոնք տպվել են «Գրական հանդես» (DZIENNIK LITERACKI), Ջանգակ (DZWONEK), «Լվովյան լրագիր» (GAZETA LWOWSKA), «Ազգային լրագիր» (GAZETA NARODOWA), «Հանդես հնախոսության» (PRZEGLAD archeologiczny), «Ընտանիքի բարեկամը» (PRZYJACIELA DOMOWEGO) և այլ պարբերականներում[11]. նամակագրություն է ունեցել իր ժամանակի ամենահայտնի ու ճանաչված գրողների, գիտնականների ու արվեստագետների հետ։

Մենագրությունների մեծ մասը Պոդհոմենիայի վանքում է գրել, որոնցից առաջինը տպվել է 1845 թ.։

Մահացել է 1892 թ. ապրիլի 2-ին։

* * *

Քիչ և միակողմանի ուսումնասիրված հեղինակ լինելով, Բարոնչը սովետական պատմագիտության մեջ գլխավորապես հայտնի է միայն հայերին նվիրած իր երկու աշխատություններով (մեծ մասամբ՝ «Ակնարկներ հայոց պատմության» գրքով), այսինքն՝ որպես հայագետ։ Լեհ և ուկրաինական պատմությանն ու բանասիրությանը վերաբերող նրա շատ հետաքրքրություններ տակավին տակ են մնացել, իսկ դրանց մի մասը սովետական պատմագիտությանը ծանոթ չէ գոնե վերնագրերով։

Սովետական գիտնականներից նրա մասին «Սադոկ Բարոնչը նախկին Գալիցիայի հայոց պատմության աղբյուր» հոդվածով առաջինը ուկրաինացի գիտնական Ի. Կրիպյակևիչն է հանդես եկել[12]։ Ուկրաին գիտնականն այդ հոդվածում Բարոնչի մասին կենսագրական տեղեկություններ տալուց հետո, նրան իբրև Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայ գաղթավայրերի պատմության ականավոր ուսումնասիրող է ներկայացնում՝ նրա դերը թուղթի նշելով նաև ուկրաին պատմագիտության և գավառագիտության մեջ (այս հոդվածում նա միայն «Ակնարկների» մասին է խոսում)։

Բարոնչի գիտական գործունեությանը վերաբերող 2 փոքրիկ հոդված ունի լվովցի պատմաբան Յա. Դաշկևիչը։ Դրանցից մեկը՝ երկու էջանոց մի հաղորդում, շահեկան է նրանով, որ սովետական պատմագիտության մեջ առաջինն է շեշտում Բարոնչի ակնառու դերը ուկրաին պատմագիտության ու բանահյուսության բնագավառներում և բերում է նրա մի քանի ուսումնասիրությունների վերնագիրը[13]։

---

[9] «Ինքնակենսագրություն»։

* Դոմինիկյանները ոչ միշտ են գնահատել իրենց ուխտակից գիտական-հասարակական վաստակը, հաճախ, հրիտասարդ տարիներին մանավանդ, խիստ և անհարկի քննադատություններով հոգեկան ծանր ապրումներ են պատճառել գիտնականին։

[10] Poslaniec sw. Grzegorza, Lwo'w, 1927, № 7, էջ 5—6։

[11] Նույն տեղում, 1928, № 8, էջ 13—16։

[12] Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Երևան, 1961, էջ 38—47, այսուհետև՝ ИСД։

[13] Український історічний журнал, Київ, 1964, № 2 (Հոդվածը մեզ համար բանասի-

Յա. Դաշկևիչի երկրորդ հոդվածը («Հայ պատմաբան Սադոկ Բարոնչը որպես ուկրաինի բանահյուսության ժողովող», ռուսերեն, ՊՀՀ 1965, № 1) Բարոնչի բանահյուսական ժողովածուի մասին է, ուր կենսագրական թոուշիկ տեղեկություններից զատ, կան նաև էլի մի քանի մենագրությունների վերնագրեր։ Հոդվածը բացահայտում է ուկրաին բանասիրության պատմության մեջ Բարոնչ-բանահավաքի ակնառու վաստակը։ Նույն հեղինակը նրա հայագիտական 2 աշխատությունների մասին՝ որպես հայ գաղթավայրերի պատմության աղբյուրների, ընդհանուր գծերով խոսում է 1962 թ. Երևանում լույս տեսած իր „Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX вв." գրքի 124—128 էջերում։

Յա. Դաշկևիչն այստեղ հիշում է նաև հետազոտողի այն մի քանի աշխատությունները, որոնց մեջ լեհահայերի վերաբերյալ տեղեկություններ կան։

Սադոկ Բարոնչի ուսումնասիրությունները հիմնականում Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինային են վերաբերում։ Գալիցիայի քաղաքների մասին նրա մի շարք աշխատություններ, ինչպես «Ծուկիվա քաղաքի հուշարձանները», «Ճաքլովեցի հուշարձանները», «Տեղեկություններ փոքր Պունիկվիցայի մասին», «Ագաթ առևտրական քաղաք Բրոդին», «Սամանխավ քաղաքի տարեգրությունը» և այլ մենագրություններ, անուրանալի արժեքներ են ԺԲ դարի երկրորդ կեսի լեհ և ուկրաին պատմագիտության աստպարեզում։

Լեհ երաժշտագետ և բանասեր Բրոնիսլավա Վույչիկ-Քեոփրուլյանը իր «Լեհահայերը» աշխատության մեջ բարձր գնահատելով Բարոնչի պատմագիտական ուսումնասիրությունները, գրում է. «Նա եղել է նաև լեհական մի քանի քաղաքների մասին պատմական ակնարկների հեղինակ, որոնցով մեր գիտության մեջ սկզբնավորվում է առանձին քաղաքների պատմության ուսումնասիրությունը»[14]։

Ակադ. Ի. Կրիպյակևիչը Բարոնչին մեծ տեղ է հատկացնում Գալիցիայի ու Պոդոլիայի գավառագիտության մեջ։ «Իր 60-ի չափ աշխատություններով Բարոնչը Արևմտյան Ուկրաինայի պատմության մշակմանը նպաստել է նաև նրանով,— նշում է Կրիպյակևիչը,— որ Գալիցիայի առանձին վայրերին նվիրված մի շարք հոդվածներ ու մենագրություններ է գրել ...Գոլոտորյի, Ժուլկվայի, Զոլոգիցիի, Օլեսկի, Պիդգիցայի, Պոդկոմենիայի, Փոքր Պունկվիցի, Տարտակովի մասին գրած նրա գործերը բավական մեծ նշանակություն ունեն Արևմտյան Ուկրաինայի գավառագիտության համար»[15]։

Բարոնչի կենսագիրները նրա լավագույն աշխատությունների մեջ են մտցրել «Պամիենտնի չեյուսվ Պոլսկիխ» փաստաթղթերի ժողովածուն (ամբողջական վերնագիրը՝ «Հիշատակարան Լեհաստանի պատմության՝ ըստ Լվովի պաշտոնական վավերագրերի ու ձեռագրերի», Լվով, 1855), որը լեհ պատմագիտության կարևոր աղբյուրներից լինելով, նպաստել է Լեհաստանի պատմության որոշ հարցերի մշակմանը։ Գրքում հավաքված փաստաթղթերի մեծ մասը վերաբերում է ԺԷ և ԺԸ դարերին։ Ամենահին փաստաթղթերը 1383—1387 թվերից են, ամենանորը՝ ԺԸ դարավերջին։

Աստվածաբանության, ուկրաին և լեհ եկեղեցու պատմության, դավանաբանության, լեհական թագավորության սահմաններում կաթոլիկ այլազան միաբանությունների (Դոմինիկյաններ, Բերնարդիններ, Վասիլյաններ), Դոմինիկյան առանձին վանքերի ու եկեղեցիների պատմությանը նվիրված նրա փաստաթղթերով հարուստ մի տասնյակի հասնող տպագիր հետազոտությունները (օր.՝ «Ակնարկներ Լեհաստանի քարոզչական ուխտի պատմության», «Կաթոլիկական հոգևորականության եղբայրը», «Բեռնարդինների օսխտի հիշատակարանը», «Կրակովի Դոմինիկյան վանքն ու եկեղեցին», «Պոզկոմենիայի Դոմինիկյան վանքի պատմությունը» և այլն) շոշափելի ավանդ են ԺԲ դարավերջի լեհ և ուկրաինական պատմագիտության այդ բաժինների ուսումնասիրության մեջ, իսկ որպես սկզբնաղբյուրներ՝ գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այսօր։

Լեհ և ուկրաին ժողովուրդների արվեստի պատմության և արվեստագիտության էջերից է նրա մի ուրիշ՝ «Սրբագույն Մարիամի հրաշագործ պատկերները Լեհաստանում» աշխատությունը։ Լեհ մտավորականները ժամանակին ըստ արժանվույն են գնահատել գիտնականի այս գիրքը։ «Բարոնչի... կարևորագույն աշխատություններից «Սրբագույն Մարիամի հրաշագործ պատկերները Լեհաստանում» գիրքը,—կարդում ենք «Ինքնակենսագրության» մեջ,—այդ հարցի (Մարիամի

բական գիտ. թեկնածու Մ. Պետրոսյանն է թարգմանել, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը)։

[14] Wojcik-Keoprulian Bronislawa, „Ormianie Polscy", Lwo'w, 1923, էջ 24։

[15] ИСД—1961, էջ 38—47.

սրբապատկերների պատմության հարցի—Ռ. Հ.) առաջին լայնածավալ ու լիակատար պատմությունն է Լեհաստանում՝ սկսած XVIII դարից մինչև մեր օրերը»[16]։

Մոտավորապես ԺԹ դարի 40-ական թվականներից, պատմագիտական աշխատությունների համար նյութեր հավաքելուն զուգընթաց, Բարոնչը ժողովում էր նաև բանահյուսական նյութեր, որոնց մասին տպագրում էր հաղորդումներ և հոդվածներ։ Իր տպագիր առաջին բանահյուսական նյութի («Հեղհ Յաա») առնչությամբ Բարոնչն այն ուշագրավ միտքն էր հայտնել, թե լեհ-ուկրաինական ավանդություններում և հեքիաթներում այստեղ գաղթած արևելյան ժողովուրդների բանահյուսության տարրեր կան[17]։ *Բարոնչի խոսքերը, անտարակույս, կարելի է տարածել նաև ժԱ դարից Կիևյան Ռուսիա գաղթած հայերի բանահյուսության վրա։*

Պոդկոմնինայի վանք մտնելուց հետո, 1866 թ., սեփական ծախսերով (ինչպես և իր մըևնացած աշխատությունների մեծ մասը) լույս է ընծայում բանահյուսական մի ժողովածու՝ «Հեքիաթներ, ծիծաղականներ, ավանդություններ և առակներ ի Ռուսիա» վերնագրով, որը ուկրաին բանահյուսության պատմության արժեքներից է։

Թեև Բարոնչի ժողովածուն լույս տեսնելուց առաջ լեհ բանասեր-պատմարաններ Խոդկևսկին, Պաուլը, Վույցիցկին, Պետրուշևիչը և այլք արդեն տարբեր ժամանակներում (1833—1856) լեհերենով հրատարակել էին ուկրաինական բանահյուսության ժողովածուներ, այսուամենայնիվ դա ԺԹ դարակեսի ուկրաինացի մտավորականներին ու հասարակական գործիչներին չի խանգարել շատ բարձր գնահատելու նրա գիրքը։ Ծնվում բնակվելիս ուկրաինացի ականավոր պատմաբան, հասարակական գործիչ և հրապարակախոս Մ. Դրագոմանովը Իվան Ֆրանկոյից փոստով ստանում է հիշյալ ժողովածուի առաջին հրատարակությունը և «իր ուսումնասիրությունների համար անգնահատելի արժեք» համարելով, Ֆրանկոյին հղած նամակում նրան խորհուրդ է տալիս «բովանդակությամբ բացառիկ հետաքրքիր այդ ժողովածուն ամբողջովին արտագրել»[18]։

Կրիպյակևիչը նշում է, որ ժողովածուի նյութերը իրենց գրական գործերում «օգտագործել են Իվան Ֆրանկոն և ուրիշներ»[19]։

Գրքի հավելվածում զետեղված լեհերեն և ուկրաիներեն երգերն ու կենցաղային նկարագրություններ այս աշխատությանը նաև ազգագրական արժեք են հաղորդում։

Նա, ինչպես վերը նշեցինք, ի սկզբանե բանահյուսության հավաքելու ընդգծված հակում է ունեցել և երբեմն, այս կամ այն քննվող հարցի առնչությամբ, այդ նյութերը մեջբերել է իր գրքերում։ «Ակնարկների» մեջ, օրինակ, Յազլովեցի հայերի այստեղ առաջին անդամ երևալու վիճելի հարցը քննելիս, պատմաբանը բերում է լեհհայոց մի գեղեցիկ ավանդություն, ուր պատմվում է հայերին նեղող Յազլովեցի թաթար իշխանի վայրագությունների ու սրան նկովթով պատժած հայ եպիսկոպոսի մասին[20]։ *Ազգագրական նյութեր կան նաև «Սրբագույն Մարիամի հրաշագործ սրբապատկերները» աշխատության մեջ, ուր բավականին շատ ուկրաինական սովորություններ նկարագրելուց բացի մեջբերում է ուկրաինական միջնադարյան հոգևոր երգերի նմուշներ։*

Բարոնչը մի քանի բանասիրական աշխատություններ ունի գրած ԺԶ—ԺՀ դդ. լեհ և ուկրաին մշակույթի ականավոր գործիչներ Սմոտրիցկու, Հայտնի աստվածաբան-փիլիսոփա Կասիան Սակովիչի, ուկրաին թատերագրության հիմնադիրներից Յակոբ Գալատովիչի և այլոց մասին (օր.՝ «Մխիթեր Սմոտրիցկի ի Գոլոգորը», «Կասիան Սակովիչ», «Զալոժցե ի Գալատ Յակոբ» և այլք)։ Իր ուսումնասիրություններից շատերի մեջ Բարոնչը օգտագործել է նաև լեհհայ համայնքների ու եկեղեցիների դիվանների զանազան վավերագրերը, որոնք լույս են սփռել դիտարկվող այլևայլ հարցերի վրա։ Այդ պատճառով հիշյալ աշխատություններում բազմաթիվ տեղեկություններ կան նաև լեհհայերի մասին։ Օրինակ՝ «Հիշատակարան Լեհաստանի պատմության...» գրքում Բարոնչը «Լեհհայ դատաստանագրքից» մի քանի հատվածներ է բերում. սա հայ իրավունքի պատմության մեջ ուշադրության արժանի ավանդ է այն առումով, որ Ֆ. Բիշոֆից ու Կ. Վույցիցկուց հետո լեհհայ դատաստանագիրքը դիտական շրջանառության մեջ մտցնելու փորձերից է։ Նույն գրքի Տրամենից քաղաքին վերաբերող բաժնում տեղեկություններ է տալիս քաղաքի հայ գաղութի պատմությունից։

---

16 *Ինքնակենսագրություն, էջ 72։*

17 *ՊԲՀ, 1965, № 1, էջ 297։*

18 *Նույն տեղում, էջ 300։*

19 ИСD—1961, *էջ 43։*

20 Rys dzlejo'w Ormianskich... *էջ 88—89։*

Լեհահայոց մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան նաև «Ստանիսլավի հուշարձաններ», «Ցաղլովիցի հուշարձանները» և «Ազատության ազատ քաղաք Բրոդին» մենագրություններում, որոնց մեջ նաև փաստերը բացահայտում են հայ վաճառականների, մշակութային-քաղաքային գործիչների և արհեստավորների դերը այդ քաղաքների բարգավաճմանը նպաստելու գործում[21]։

«Սրբագույն Մարիամի հրաշագործ պատկերները Լեհաստանում» աշխատության 160—161 էջերում Բարոնչը նկարագրում է 1748 թ. լվովյ թերած մի հայկական սրբապատկեր, որը հայազգի Մելքոնովիչը հրդեհից փրկելով հանձնում է լվովի հայոց դատարանների տնօրեն Դոմինիկ Յաշկևիչին ի պահ։

«Հնքիաքներ, ծիծաղականներ, ավանդություններ... ի Ռուսիա» ժողովածուի մեջ կա լեհահայերի մասին մի երկու առակ, որոնք կարելի է համարել լեհահայոց բանահյուսության նմուշներ։ «Ութս չեհյուլ զահոնու կազնոչհեյսկիեգո վ Պոլսցհ», «Տոլմաձը կատոլիցկիեգո», «Կազանիա դոմինիկհանինա պլեհբանկիեվիչա», ինչպես նաև դոմինիկյաններին նվիրված աշխատություններում տեղեկություններ է բերում կաթոլիկ զանազան միաբանությունների հայազգի հոգևորականների մասին, որոնցից շատերը հասել էին բարձր ատիճանների։

Իր 70-ից ավելի բազմարնույթ հոդվածներից մի քանիսն էլ Բարոնչը նվիրել է լեհահայերին։

Լվովում հրատարակվող «Չհեննիկ լիտերացկին» 1853 թ. 34, 37, 38, 40-րդ համարներում տպագրած «Լվովի հայոց առաջնորդարանի ձեռագրերի մասին» ընդարձակ հոդվածը, ցա. Դաշկևիչի կարծիքով, Բարոնչի առաջին լուրջ հայագիտական նյութն էր, ուր հետազոտողը բերում էր 74 հայերեն ձեռագրերի մանրամասն նկարագրությունը։ Նույն տարվա մեջ (զարձյալ «Չհեննիկ լիտերացկի» հանդեսում) տպագրում է «Լվովի հայոց եկեղեցու առաջնորդարանի մատենադարանի մասին» հաղորդումը։

Բարոնչի հայագիտական մյուս նյութը կոչվում է «Սոքհսկին և հայերը»[23], [24]։ Մինչև գարյան Հայաստանի, պարսիկների ու արաբների դեմ հայերի ապստամբությունների, հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին (այս առնչությամբ, հիմք ընդունելով համապատասխան աղբյուրը, տողատակում բերում է Բյուզանդիայի 14 հայազգի կայսրերի անուններն ու նրանց իշխանության սկիզբը նշող տարեթվերը) համառոտակի խոսելուց հետո անցնում է Անիի թագավորության կործանմանը նախորդող ու հաջորդող դեպքերին, խոսում է Անիի անկումից հետո «20 հազար հայերի» Կիևյան Ռուսիա գաղթելու և ռուսներին նիզակակից՝ պոլովցիների դեմ կռվելու մասին՝ տողատակում բերելով կիևի իշխանի հայերին հղած 1062 թ. հայտնի հրովարտակը։ Հետագա համառոտ շարադրանքում հայտնում է այն միտքը, թե հայերը պարտքի տակ չմնացին ասպնջական Ռուսիային և, լեհ-լիտվական թագավորության մեջ ապրելով 800 տարի, իրենց մտավոր ու հասարակական ունակություններով նպաստեցին այդ երկրի մշակույթի, տնտեսության ու առևտրի զարգացմանը։*

Հոդվածում հայագիտության համար առանձնապես արժեքավոր են Սոքհսկու շրջանի հայ-լեհական կապերն արտացոլող կարևոր փաստերն ու նամանավանդ Սոքհսկու (1629—1696—

---

[21] Chowaniec Czeslaw, „Ormianie w Stanisławowie, 1927 թ., Stanisławowa.

[22] „Dziennik literacki" Lwow. 1854, № 21, էջ 161—162։

[23] Նույն տեղում, 1854, № 22, էջ 169—172։

* Նշում է լեհաստանի քաղաքականության և տնտեսության մեջ մեծ դեր կատարած մի քանի նշանավոր վաճառականներին ու արքունական դեսպաններին (Հակոբ Հայ, Սեֆար Մուրատովիչ, կոմս Կոստանդին Սուլեյման, Քրիստաֆոր Սերբկովիչ) ինչպես նաև Դրյունվալդի (1410), Թաննեբերգի (1410), Վառնայի (1444), Խոտինի (1621, 1673) և Վիեննայի (1683) ճակատամարտերին լեհ զորքերի շարքում հայ զինվորների գործած սխրանքների ու հերոսության մասին։ Ի դեպ, Թուրքական կայսրության մայրամուտը սկզբնավորող Վիեննայի հուշակավոր ճակատամարտին Յան Գ. Սոբյեսկու 30 հազար լեհական զորքերին նիզակակից կռվում էին հինգ հազար հայեր՝ «սեփական համազգեստներով, դրոշակներով և մուղհաններով» (Բարոնչ, «Ակնարկներ»)։ Այս ճակատամարտում չսխալվելուց հետո Թուրքիան 1699 թ. հունվարի 26-ին Կարլովիցի զինադադարին ստորագրեց իր պարտությունը դաշնակիցներից և, հետզհետե կորցնելով վաղեմի հզորությունն ու եվրոպական չամաքամասից զրկված հողերի նշանակալի մասը, արդեն մեկ ու կես դար հետո դուրս մղվեց համաշխարհային քաղաքականության մեջ էղանակ ստեղծելու իր երբեմնի կարողությունից և դարձավ Ռուսաստանի ու Եվրոպայի կովախնձորը։

թագավորել է 1674-ից) հայոց նահապետ Եղեսացի կաթողիկոսին (1691—1705) հղած լատիներեն նամակը, որը մինչև վերջերս անծանոթ էր հայ պատմագիտությանը*։

Այս նամակն ու Բարոնչի՝ հայերին նվիրված դույզ աշխատություններում եղած բազմաթիվ տեղեկություններն ու վավերագրերը մեզ համար բացում են հայ ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ գրեթե չուսումնասիրված և ուսական դիրքորոշմանը նախորդած մի կարևոր փուլի մանրամասնությունները՝ շահեկան աղբյուրներ դառնալով այդ հարցի ուսումնասիրության համար։ 1859 թ. «Չեննիկ լիտերացկի» հանդեսի տարեկան հավելվածում տպած «Լվովի հայ արքեպիսկոպոս Ստեֆանովիչի վարքը» հոդվածի մեջ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Շնիատինի, Կուտիի, Հորոդենկայի և Բժեժանայի հայ գաղթօջախների մասին։

Լեհահայերին նվիրած գիտական ուսումնասիրությունների հանրագումարը երկու աշխատություններն են՝ «Վարքագրություն Լեհաստանի հռչակավոր հայերի» և «Դրվագներ հայոց պատմության»**, որից հետո նա այլևս հատուկ չի զբաղվել լեհահայերով (նրա ձեռագրերում նույնպես բացի երևույթին հայագիտությանը վերաբերող աշխատություն չի եղել)։

«Վարքագրություն» գրքում տրված են մոտ 350 լեհահայերի (120 տոհմ) կենսագրությունները, որոնցից շատերը ծանրակշիռ դեր են ունեցել թե՛ լեհահայ գաղութի ներսում և թե՛ լեհական թագավորության առևտրատնտեսական ասպարեզներում։ Բարոնչն, իհարկե, իր աշխատության վերնագրի հարցում պիտի շատ զուսպ լիներ, որովհետև, ինչպես նշել են նրա քննադատները և մասնավորաբար հայազգի Լևոն Թհեոդորովիչը լեհահայ ազնվական տոհմերի մասին իր գրքույկում, այդ վերնագիրը պարզապես պիտի հնչեր «Վաստակավոր հայերի վարքը», որովհետև լեհական թագավորներին պարտքով փող տված բանկիրներն ու վաճառականները, հմուտ ոսկերիչները կամ եկեղեցու հիմնադիրները դեռևս բոլորը հռչակավոր չեն[24], լեհահայերի մասին այդպիսի ընդարձակ կենսագրական բառարան Բարոնչից առաջ չի տպագրվել***։

Պատմագիտությանը առավել հայտնի է հայերի մասին Բարոնչի երկրորդ աշխատությունը («Ակնարկներ...»), որը շարադրելիս հետազոտողը ժամանակի լրագրերից, ամսագրերից ու հանդեսներից զատ, օգտագործել է 50-ի չափ տպագիր ու անտիպ աշխատություններ ու աղբյուրներ՝ լեհերեն, հունարեն, անգլերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, երբեմն նաև հայերեն լեզուներով։ 10 գլուխներից բաղկացած այդ աշխատությունը 5 հատվածի կարելի է բաժանել՝ ա) ակնարկ հայ ժողովրդի համառոտ պատմության, բ) հայերը լեհաստանում, գ) կարճառոտ ակնարկ հայոց գրականության և դպրության, դ) լեհահայոց դատաստանագիրքը և ե) լեհահայոց սովորությունները։

Առաջին չորս գլուխներում («Հայ իշխաններ», «Հայոց թագավորներ», «Արշակունյաց գահատոմ» և «Բարձումն հայոց թագավորության») գլխավոր աղբյուր ունենալով հիմնականում Քանենուիցը, Խորենացին****, Պրոկոպիոսը, Ալոիսիոս-Պիդուն, Կղեմենս Գալանոսը, մեզամոտ ժամանակների պատմությունը շարադրելիս՝ ԺԲ դարի ֆրանսիացի պատմաբան Էժեն Բորի «Հայոց պատմություն» գիրքը, մասնելի ու սեղմ տալիս է հայ ժողովրդի պատմությունը ընդհուպ մինչև ԺԲ դարակես։

Գրքի ամենաընդարձակ՝ «Հայերը Լեհաստանում» հատվածը (էջ 60—180), նվիրված է Լեհաստանի 36 հայաշատ գաղթօջախների պատմությանը՝ այդ վայրերում հայերի առաջին անգամ երևալու պահից մինչև իր ժամանակները։ Ուշադրության արժանի փաստեր ու անուններ կան «Հայոց գրականության» 25 էջանոց գլխում։

Պատմական ծուցիկ ակնարկից հետո «Լեհահայոց դատաստանագիրքը» բաժնում դետե-

---

* Հայ ազատագրական շարժման գործիչների և Սոբեսկու միջև եղած բանավարությունները փաստող այս արժեքավոր վավերագիրը առաջին անգամ հայերեն հրատարակեց պատմաբան Մ. Հովհաննիսյանը «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի 1978 թ. № 1-ում։

** Գրքի ընծայականում գրված է «Մուշ գրքի վաճառքից գոյացած եկամուտը տրամադրվում է Չիրնովիցի հայոց եկեղեցու նորոգմանը։ Մ. Բարոնչ»։

[24] Leon Theodorowicz „Nieco o heraldyce i rodach ormian Polskich" Lwow, 1925, էջ 6,

** Հովսեփ Մինասովիչը ունեցել է այժմ կորած Viri illustres inclytae, nationis Armenae in Polonia («Լեհաստանի նշանավոր հայազգի մարդիկ») ձեռագիր աշխատությունը։ (Տե՛ս՝ Żywoty sł. orm, էջ 210)։

**** Օգտվել է 1736 թ. Վիսթոն եղբայրների լոնդոնյան գրաբար-լատիներեն զուգագիր հրատարակությունից։

դում է 125 հոդվածանի լեհահայ օրենքների ժողովածուն։ Դրքի վերջին հատվածը նվիրված է լեհահայոց սովորութիւններին։ Լեհահայերի սովորութիւնների ու կենցաղի իրեն միայն հատուկ ծայրահեղ մանրակրկիտ ու բծախնդիր նկարագրելու պարագան (չի մոռանում խոհանոցը, հաշատնտակները, կենցաղային ղվարճութիւնները, խաղերը, հուղարկավորութիւնն ու հարսանիքը) այս աշխատութիւնը դարձնում է լեհահայերի աղգագրութիւնն ուսումնասիրելու առումով արժեքավոր աղբյուր*։

* * *

Սադոկ Բարոնչն իր 45-ի չափ տպագիր ու անտիպ աշխատութիւնները գրելիս մեծապես օգտագործել է Լվովի, Ժուլկվայի, Ստանիսլավի, Կամենից Պոդոլսկի, Յարոսլավի, Կրակովի և այլ վայրերի քաղաքային վարչութիւնների, եկեղեցիների ու վանքերի դիվաններում պահպանվող ձեռագիր աշխատութիւններ, արքունական ու պետական հրովարտակներ, վավերագրեր և այլ փաստաթղթեր, որոնցից շատերը (Ա. Կ. Կրիպյակևիչի տվյալներով՝ 100) առաջինն է շրջանառութեան մեջ դրել՝ փրկելով վերահաս ոչնչացումից։ Նրա գործերը շարադրված են միջնադարեան պատմագրութեան ոգով, հետու են գարաշրջանի գիտութեան մեջ հաստատված նորագույն սկզբունքներից, ըմբռնումներից ու հղանակներից։ Այս պատճառով նրա գործերի անժխտելի արժանիքները նշելով հանդերձ, Բարոնչի մասին գրողները նրան ժամանակի հետ չքայլող հնդնակ են համարել։ «Նա սոսկ պատմաբան չէր, այլ նաև տքնաջան ու մանրակրկիտ հետազոտող, որի հաղորդած նյութերից ուրիշները կարող են օգտվել միայն,— գրում է «Ինքնակենսագրութեան» հրատարակիչը,— ...Նրբանունից ավելի տարիներ մեկուսացած ապրելով Պոդոլսկի վանքի իր մենախցում, ծանոթ չէր նորագույն հրատարակութիւններին, որի պատճառով նրա գրվածքներում հնչտ է զանազան թերութիւններ հայտնաբերելը, այսուհանդերձ նրա վաստակը շատ մեծ է, իսկ գործը՝ մի մարդու համար չլսված բան»[25]։

Բարոնչը հայազգի լեհական այն պատմիչներից էր (Յուզեֆովիչ, Զախարիասևիչ, Մինասեվիչ, Անտոնովիչ), որոնք Լվովի առաջին պատմիչ Զիմորովիչից[26] (1597—1677) սկսած անընդհատելի երախտիք ունեն լեհ ու ուկրաին մշակույթի այս կարևոր մարզում։ Մեծ մասամբ սեփական ծախսերով տպագրել է 29 աշխատութիւն, մոտ 18—20 աշխատութիւններ էլ անտիպ են մնացել։ Ունեցել է նաև գրական ստեղծագործութիւններ (օր.՝ «Բաղաշ Ստուդիում օբրշյույվե» գիրքը կամ «Հոզմահատոչ նաոուկովիե» ձեռագիր աշխատութեան մեջ եղած գերմաներեն և լեհերեն ոտանավորները)։

Բարոնչի անտիպ գործերի քանակը ճշտված չէ։ Դրանք ամփոփող ցուցակներից մի քանիսի մեջ նշված են 15 աշխատութիւններ։

Նրեք ուրիշ ցուցակներ (երկուսը՝ լատիներեն, մեկը՝ լեհերեն) հիշյալ 15 աշխատութիւններից բացի պարունակել են էլի մի քանիսը[27]։ Այդ ցուցակներում նշված են եղել նաև բազմաթիվ մատավորականներին հղած Բարոնչի 800-ի չափ նամակները, որոնք պատճենելու սովորութիւն է ունեցել**։

---

* Լեհահայոց սովորութիւնների, ծեսերի և տոների մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս նաև Օսկար Կոլբերգը իր „Pokucie. obraz etnograficzny“, գրքում, հատ. I, էջ 353—356։

[25] «Ինքնակենսագրութիւն», էջ 72։

[26] S. Barqcz, Żywoty sławnych ormian.

[27] Polsk. sł. Biograficzny. Krako'w, 1935.

** Այս նամակների մեջ, ըստ երևույթին, եղած պիտի լինեին նաև հայ մտավորականներին հղածներ։ Մենք սա ենթադրում ենք՝ ի նկատի ունենալով հետևյալ հանգամանքը։ Սուլն հոդվածը գրելու առիթով Վրոցլավի Օսոլինսկիների գրադարանի ձեռագրատանը նյութեր փնտրելիս մեր ձեռքն ընկան Գ. արքեպիսկոպոս Այվազովսկու և Միքայել Միհանսարովի մի-մի նամակները Սադոկ Բարոնչին, որոնց լուսապատճենները այժմ գտնվում են Մատենադարանում և որոնք արժեքավոր աղբյուրներ են ԺԸ դարակեսի հայ մտավորականներից այդ երկուսի կենսագրական որոշ փաստերը ճշտելու առումով։

Առանձնապես մեզ համար արժեքավոր է Գ. Այվազովսկու՝ 1875 թ. հունվարի 25-ի (նոր տոմարով՝ փետրվարի 6-ի) նամակը, ուրկից հաստատվում է, որ Այվազովսկիների նախնիները բնակվելիս են եղել Լեհաստանի Բուկովինա և Գալիցիա գավառներում, իսկ նրա հայրը, ծնված լինելով Բուկովինայում, ԺԸ դարասկզբին եկել է Մուղովիա, այստեղից էլ 1820 թվին՝ Ղրիմ (Ս. Բարոնչը հայերին նվիրած աշխատութիւններում տալիս է Այվազ տոհմի համառոտ պատմութիւնը։ Գ. Այվազովսկին, Բարոնչի գրքերում կարդալով իր նախնիների մասին, այս

Բարոնչի դիվանը գտնվելիս է եղել Պոդկոմենիայի վանքի գրադարանում, սակայն 1915 թ. սեպտեմբերին այստեղ ծագած հրդեհից ամբողջովին ոչնչացել էր. Ընկերացած ու կորած ձեռագրերի մեջ, այլ արժեքավոր աշխատություններից զատ, եղել են՝

ա) Katalog dychowienstwa Świeckiego archid. Lwowskie[28]. *(«Լվովի թեմի աշխարհական վանականների ցուցակը 1400—1890 թթ.»)*

բ) Kronika klasztorna, *(վանական ժամանակագրություն) 218 էջ*

գ) Դաշկևիչը, առանց աղբյուրը նշելու, գրում է, թե պատմաբանի անտիպ երկերի մեջ եղել են նաև «Արևմտյան Ուկրաինայի քաղաքներին ու գյուղերին վերաբերող աշխատություններ, որոնք կորել են 1916 թ.»[29];

Բարոնչի դիվանից փրկվել են հետևյալ ձեռագիր աշխատությունները.

ա) Katalog Slinnych nayka i cnota Bazyliańo'w *(«Գիտությամբ և առաքինությամբ նշանավոր Բազիլյանների ցուցակը»). Ձեռագիր պատճենն այժմ գտնվում է Լվովի գիտական գրադարանի ձեռագրատան «Բազիլյանների վանքեր» բաժնում;*

բ) „Materialy do napisanie monografii Krajowych" Zebrał ksiadz Sadok Baracz *(«Գավառագիտական մենագրությունների համար նոթեր». քաղեց հայր Սադոկ Բարոնչը») 462 էջ, 1884 թ.։ Գտնվում է Կրակովի Դոմինիկյան վանքում;*

գ) Zbior roznych wiadomosci" napisał ks Sadok Baracz *(«Զանազան տեղեկությունների ժողովածու» գրեց Սադոկ Բարոնչը) 379 էջ. նույն վանքի գրադարանում է;*

դ) Kronika Klasztoru dominikanow w Podkameniu 1800—1891.*(«Պոդկամենիայի դոմինիկյան վանքի 1800—1891 թթ. ժամանակագրությունը») Կրակովի դոմինիկյան վանքի գրադարանում է;*

ե) Catalogus patrium et Sakri ordinis praedicatorum in Polonia, Russia et magno Dukatu Lithuaniae *(Լեհաստանի, Ռուսիայի և Լիտվական մեծ իշխանության քարոզչական ուխտի սուրբ հարց ցուցակը)*

զ) Razmaitosci naukwe *(«Գիտական խճանկար») 310 էջից, նույն վանքի գրադարանում է;*

է) Կրակովի դոմինիկյան վանքում է գտնվում նաև Բարոնչի կազմած մի փոքրիկ օրացույց՝ Kalendarz dominikanskie w Polsce *(«Լեհական դոմինիկյանների օրացույցը»)*;*

Լվովի գիտական գրադարանի ձեռագրատան Ա. Պետրուշևիչի, Վ. Պլոշչանսկու, Մ. Կոսակի, Մ. Գնատևիչի և այլոց ձեռագրերի մեջ կան նրանց ուղղված Բարոնչի նամակները[30];

Վրոցլավի Օսոլինսկիների գրադարանի ձեռագրատունը գտնվում են բազմաթիվ մտավորականների՝ Բարոնչին հղած նամակները, որոնց մեջ նաև, ինչպես նշել ենք, Գ. Ալեքսովիչը և Մ. Միանասրյանները;

Տպագրվել են հետևյալ 29 աշխատությունները.

1. *Կաթոլիկ եկեղեցու միասնության համար նահատակյալ եպիսկոպոս սուրբ Ցիպրիանի՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու դավանության մեկնությունը, 1845, Պոզնան;*
2. *Ժուլկվա քաղաքի տարեգիրքը, 1852, երկրորդ լրացված հրատարակությունը 1877;*

նամակով Բարոնչից խնդրում է հետաքրքրվել ու տեղեկություններ ուղարկել Բուկովինայում և Գալիցիայում ապրող իր ազգականների մասին);

[28] *Նույն տեղում;*

[29] Український історічний журнал, Київ, 1964, № 2.

** Կրակովի դոմինիկյան վանքում Բարոնչից ձեռագրեր լինելու մասին մեր օգտագործած ոչ մի աղբյուրում նշված չէ. այդ ձեռագրերը մենք ենք հայտնաբերել ու անձամբ թերթել։ Ընդ որում, ձեռագրերից երկուսը հանդիսանում են հիշյալ վանքի յոթանասունն անց միաբաններից մեկի սեփականությունը։ Այս ձեռագրերում ևս բազմաթիվ լեհահայ գործիչների անուններ կան։ Հետաքրքիր է «Զանազան տեղեկությունների ժողովածու» ձեռագրում եղած հեղինակի կենսագրության յուրահատուկ տարեգրությունը հանդիսացող օրագիրը, որը սկսվում է 1836 թվից և վերջանում՝ 1865 թվին։ Արժեքավոր է նաև նույն ձեռագրում եղած «Հատվածներ Լվովի դոմինիկյան վանքի (հոգևոր) խորհրդի գրքերից։ 1606-ից 1767 թիվը» բաժինը։*

«Գիտական խճանկար» ձեռագրերում ամփոփված են 300-ի չափ լատիներեն դարձվածքներ ու քնավոր խոսքեր, հեղինակի լեհերեն ու գերմաներեն ոտանավորները, «Դոմինիկյան հայրերի գրացուցակները» և վերջում՝ իր մարգարեությունը։

[30] *Նույն տեղում։*

3. Հիշատակարան Լեհաստանի պատմության... Լվով, 1855, (310 էջ)։
4. «Լեհաստանի հռչակավոր հայոց վարքը» Լվով, 1856։
   կամ «Վարքագրություն Լեհաստանի գերահռչակ հայերիս»։
5. Պոդկոմենիայի դոմինիկյան վանքի մասին տեղեկություններ, Լվով, 1858, II հր. 1887։
6. Ստանիսլավ քաղաքի հուշարձանները, Լվով, 1858։
7. Ակնարկներ Լեհաստանի քարոզչական ուխտի պատմության, երկու հատորով, Լվով, 1860—1861։
8. Յազլովեցի հուշարձանները, Լվով, 1862։
9. Կաթոլիկական հոգևորականության եղբայրը, Տարնոպոլ, 1864 (504 էջ)։
   (այս գրքում ամփոփված է նաև Օլեսկ քաղաքի մասին մենագրությունը)։
10. Առևտրական աղատ քաղաք Բրոդին, Լվով, 1865։
11. Հեքիաթներ, ծիծաղականներ, ավանդություններ և առակներ ի Ռուսիա, Տարնոպոլ, 1866, II հր.՝ 1886, Լվով։
12. Ակնարկներ հայոց պատմության, Տարնոպոլ, 1869։
13. Պոդկոմենիայի դոմինիկյան վանքի պատմությունը, Տարնոպոլ, 1870 (348 էջ)։
14. Բեռնարդինների ուխտի հիշատակարանը Լեհաստանում, Լվով, 1874։
15. Հետազոտող-ավանդություններ վարդապետարան, Բրոդի, 1875 (232 էջ)։
16. Դոմինիկյան վանքը հին Բորկիի մեջ, Լվով, 1878։
17. Լեռնախովսկիների ազնվական տոհմի հիշատակարանը, Լվով, 1879 (220 էջ)։
18. Դոմինիկյան հայր Պլեբանկևիչի քարոզները, երկու հատորով, 1881։
19. Բուչաչի հիշատակարանը, Լվով, 1882։
20. Վինցենտ Պլեբանկևիչ դոմինիկյանի կրոնական վարդապետությունը, հատ. Ա, Լվով, 1881, հատ. Բ, Լվով, 1884։
21. Յարոսլավի դոմինիկյան հայրերի դիվանը, Լվով, 1884։
22. Տեղեկություններ փոքր Պունիկվիցի մասին (34 էջ), թվին անհայտ է։
23. Կրակովի դոմինիկյան վանքն ու եկեղեցին, Պոզնան, 1886։
24. Մելիչ Սմոտրիցկին և Դոլոգորը, Պոզնան, 1889։
25. Ջալոժցի և Յակուբ Գավատ, Պոզնան, 1889։
26. Տարտակով, 1890։
27. Ամենասրբագույն Մարիամի հրաշագործ պատկերները Լեհաստանում, Լվով, 1891, (307 էջ)։
28. Կասիան Սակովիչ, Պոզնան, 1887։
29. Տարնովսկի, կենսագրական ակնարկ, 20 էջ թիվը անհայտ։

1. Obiasnienie wyznania Wiary RZ—Kat. rzecz sw Cypriana biskupa i mecz. o jednosci kosciola Katolikiego" Poznan 1844.
2. Pamietnik miasta Zolkwi, 1852, *երկրորդ հրատարակ. 1877 թ.*
3. Pamietnik dziejow Polskich, Lwow, 1855.
4. Zywoty slawnych ormian w Polsce, Lwow 1856 *թ.*
5. Wiadomości o Klasztorze o. o; Dominikianow w, Podkameniu" Lwow, 1858, *երկրորդ հրատ. 1877 թ.*
6. Pamiętki, miasta Stanislawowa, Lwow 1858.
7. Rys dziejo'w zakonu kaznodziejskiego w Polsce, *երկու հատորով 1860—1861 թ.*
8. Pamiętki, Iazlowieckie, Lwow 1862.
9. Towarzysz duchowienstwa Katolickiego, Ternopol, 1864.
10. Wolne miasto handlowy BRODY, Lwow 1865.
11. Bajki, Frazki, podanie i pyzslowie na Rusi, 1866 Tarnopol II *հրատ.* Lwow 1836.
12. Rys dziero'w Ormianskich, Tarnopol, 1869.
13. Dzieje Klasztoru W. W. O. O. Dominikianow w Podkameniu, Tarnopol 1870.
14. Pamietnik Zakonu O. O. Bernavdynon w Polsce, Lwow, 1874.
15. Badacz—Studium obyczajowe, Brody, 1875.
16. Klasztor O. O. Dominikanow w starym Borku, Lwow, 1878.
17. Pamietnix szlachtnego Ledóchowskich domu, Lwow, 1879.
18. Kazania dominikana Ks. Plebankiewicza 2 *հատորով* 1881.
19. Pamietnik Buczackie, Lwow, 1882.
20. Nauki veligijne Wincentego Plebankiewicza Dominikanina *երկու հատորով*, Lwow, 1881, 1884.

21. Archiwium O. O. Dominikanow w Jarosławiu, Lwo'w, 1884.
22. Wiadomosc o Punikwicy malej, Poznan, 1886.
23. Klasstor i Kosciol O. O. Dominikanow w Krakowie, Poznan, 188.
24. Melecz Smotrycki, Gologory, Poznan. 1889.
25. Załozce i Gawat jakob, Poznan, 1889.
26. Tartakow—1890.
27. Cudowne obrazy matki majswietszej w Polsce, 1891 Lwow.
28. Kasian Sakowicz, Poznan, 1887.
29. Jan Tarnowski, szkic biograficzny.

The early Bible colleges of Persia and the first Christian missionaries in south-east Asia

By: Brian E. Colless

I. The Early Christian Churches of Asia.

The beginning of the Gospel in Asia goes right back to the first Christian Pentecost, as recorded in the second chapter of Luke's *Acts of the Apostles*. Those whose ears and hearts were touched by the preaching of the disciples of Jesus on that occasion were not all from the countries around the Mediterranean; first in the list of nationalities were the peoples from the lands of the Tigris, the Euphrates, and the Persian Gulf, namely "Parthians, Medes, Elamites, and residents of Mesopotamia". Did all of these go away from Jerusalem and immediately forget what manner of men they were? Or did they carry the message of hope eastwards, travelling the same roads as the magi who had followed the star to Bethlehem years before? Luke does not tell us, since his account is centred on the figure of the Apostle Paul and the expansion of Christianity towards Rome.

But did all the apostles turn their faces westwards and, so to speak, shake the dust of Babylon off their feet? This is a most unlikely situation and the Eastern Christian traditions deserve some credence, wherein Bartholomew and especially Thomas are represented as having evangelized India. Thomas is the Patron Saint of the East, holding the position that Peter has in the Western Church, and there are legends that take him on missionary journeys to Mesopotamia, India, and China. Whether the first apostles did range so far afield is questionable; but it is undeniable that the Churches that sprang up in Mesopotamia and Persia became deeply involved in the task of expanding the frontiers of Christendom eastwards, sending missionaries overland through Central Asia to the Far East and overseas to India and South-East Asia by way of the Persian Gulf and the Indian Ocean.

The origins of Christianity in the Mesopotamian area are traced in some traditions to Edessa, the capital city of the kingdom called Osrhoëne situated east of the Euphrates, though there are suggestions that the first Christian mission began in the Jewish kingdom of Adiabene situated east of the Tigris. In either case the fact remains that the Church did flourish in Mesopotamia and Persia, and also Arabia, although, like the Western Church, it had its share of serious schisms. For this reason there is, among others, an Eastern Syrian or Nestorian Church and a West Syrian or Jacobite Church, because of the controversies that raged in the fifth century. The term Syrian is conventionally applied to these Churches because their literary and liturgical language is Syriac, which is a Semitic language belonging to the Aramaic family.

The story of how the Jacobites and especially the Nestorians reached India and China has often been told. The most famous piece of evidence is "The Nestorian Stone", erected by the Church of the T'ang Dynasty in A.D. 781 to record the arrival of the Nestorian missionaries in the year 635, telling the story in a Chinese inscription with a border of Syriac writing. From China we also have the manuscripts of the Tun Hwang Caves, in which we find a clear reference to both the Old and the New Testaments as "the Twenty-Seven Books" and "the Old Law of the Twenty-Four Sages Discourses", together with other details show "that this remote Chinese church was in the full tradition of eastern Patristic thought and exegesis".[1]

Travellers' accounts such as that of Marco Polo tell of Jacobite and Nestorian churches all along the trade routes from Baghdad to Peking and throughout India. These have often been studied and many books have been written on Syrian Christian missionary enterprise in India, Central Asia, and China. There has been little research done on the presence of early Christian missionaries in South-East Asia, however, and a synthesis of the present writer's work on this subject will be given here.

II. The Early Bible Colleges of Persia.

It may come as a surprise to some to learn that the zealous missionaries who covered this wide area were given thorough training for their task in schools that can best be described as "Missionary and Bible Training Colleges". The most famous of these colleges were the academies or Christian universities of Edessa (in Mesopotamia) and Nisibis (in Persia). At the same time there were other colleges and also elementary schools scattered throughout the region, besides the countless monasteries

[1] R. A. Cole, *The Gospel according to St. Mark* (Tyndale Commentary), London: The Tyndale Press, 1961, pp.13f.

with which tens of thousands of monks were connected.[2] The modern Moody Bible Institute is an apt counterpart of the ancient Syrian examples, having a twofold interest in scientific study and missionary training. It is often forgotten that it was these ancient Syriac schools which preserved the writings of the Greek philosophers and scientists during the Middle Ages, eventually passing them on to the scholars of the Arab world, from whom the thinkers of the European Renaissance ultimately received them.

These colleges were organized so that the students lived on the campus as far as was possible, and during the period of training they were bound to a rule of celibacy and strict obedience. Their advanced course of instruction lasted three years. During the history of these academies cases of student demonstrations and walkouts occurred, usually in protest at the introduction of new brands of theology. The course of study included literary, philological, lexical, and historical subjects, all directed towards correct exegesis of the Bible. In this regard it is interesting to note that a handbook of Biblical exegesis written by a certain Paulos, who was a teacher at the Nestorian School of Nisibis in the sixth century, was used by medieval scholars in Constantinople, North Africa, Italy, Germany, France, and England.[3]

Many of the graduates of the Syrian colleges and monastery schools received a call to the foreign mission field. The result was that during the Middle Ages when Europeans knew little of the Far East, (though we should not forget that King Alfred the Great sent a deputation to the alleged tomb of Saint Thomas in India),[4] Nestorian traders and missionaries were moving across Asia with Bibles and prayer books to such places as Turkestan, Samarkand, Tibet, and China, while Middle Eastern Christian merchants and monks were voyaging along the seaways to Ceylon, across the Indian Ocean to the Malay Peninsula, through the Malacca Straits to the Indonesian Archipelago, and thence northwards to Indo-China and China.[5]

So we turn now to a brief survey of some of the evidence for their early presence in South-East Asia.

---

[2] See further A. Vööbus, *History of Asceticism in the Syrian Orient*, I, Louvian: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia*, tome 14, 1958, pp. 315 ff.; II, Louvian, 1960, tome 17, pp. 404 ff.; B. E. Colless, "Education in the Ancient Syrian Church", *Milla wa-Milla* (The Australian Bulletin of Comparative Religion), 7 (1967), pp. 21-30.

[3] For a full account of the Christian academies see A. Vööbus, *History of the School of Nisibis*, Louvain: *CSCO, Subsidia*, tome 26, 1965.

[4] According to the *Anglo-Saxon Chronicle*, in A.D.883 two Englishmen, Sighelm and Athelstan, were sent to visit the tomb of St. Thomas. See further D. F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, Chicago: Chicago University Press, 1965, vol. I, pp. 24f. For other contacts between the Syrian Christian Orient, the Far East, and Europe in Medieval times see B. E. Colless, "The Legacy of the Ancient Syrian Church", *The Evangelical Quarterly*, XL, 2 (1968), 83-96.

[5] The best account of the extent of Nestorian missionary expansion is given by J. Dauvillier, "Les provinces chaldéennes 'de l'extérieur' au Moyen Âge", *Mélanges Cavallera*, Toulouse, 1948, pp. 260-316.

III. The First Christians in South-East Asia.

The first mention of Persian Christians in Ceylon comes from the Christian writer Cosmas Indicopleustes, who is supposed to have travelled there in 522. In his *Christian Topography* he lists the various places in the world where Churches have been founded, and writing of Ceylon he says: "This is the great island in the ocean, lying in the Indian Sea . . . It is a great mart for the people of those parts. The island has also a church of Persian Christians who have settled there, and a Presbyter who is appointed from Persia, and a Deacon, and all the apparatus of public worship".[6] He also says: "I do not know whether there are any Christians further on in that direction".[7] This statement of ignorance does not necessarily mean that there were no Christians across the sea in South-East Asia at that time, though some have argued from this that Persians did not go further than Ceylon until a later period.[8]

Two points need to be mentioned, however, though neither prove that Persian *Christians* reached this region at an early date. Firstly, early Chinese descriptions of South-East Asia state that *Tun-sun* (a kingdom on the isthmus of the Malay Peninsula, located in the area of the Tenasserim River in lower Burma and Siam) was in contact on its eastern side with *Fu-nan* (modern Cambodia) and *Chia-chou* (Tonking, modern North Vietnam), and on its western coast with India and Persia; also there were "500 families of *Hu* from India" living there. These have been understood by most scholars to be Persians,[9] and if so some of them may have been Christians, perhaps fleeing from Zoroastrian persecution. Another surprising feature is the presence of Persian finds among the archaeological remains dating back to the fifth century and earlier on the important site of Oc-eo in the Mekong Delta in South Vietnam.[10]

Certainly, from the middle of the seventh century we have a statement from the Catholicos Ishoyahsb III (the Nestorian equivalent of the Pope) which takes us right across the Indian Ocean at least as far as the Straits of Malacca. The Patriarch, in a letter to a recalcitrant bishop on the subject of a serious disagreement in the Church, declares that the Church in the whole of India is bereft of the light of divine teaching again as a result of the schismatic behaviour of the metropolitan bishop of Fars, from whose district on the Persian Gulf the missionaries were wont to

[6] J. W. McCrindle, *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*, London: The Hakluyt Society, 1897, pp. 363-366; Sir Henry Yule, *Cathay and the Way Thither . . .*, 2nd Edn., 4 Vols, London: The Hakluyt Society, 1913-1916, vol. 1, pp. 225-227.

[7] McCrindle, *op. cit.*, pp. 118-121; Yule, *op. cit.*, pp. 220f.

[8] See especially O. W. Wolters, *Early Indonesian Commerce: A study of the origins of Srivijaya*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1967.

[9] Cited by Paul Wheatley, *The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1961, pp. 15-21.

[10] G. Coedès, *Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*, Paris: Editions E. de Boccard, 1964, pp. 93f.

set out for South and South-East Asia. The Patriarch gives us a significant definition of what was meant by the term India: the territory stretching from the borders of the Persian kingdom to the place called Q-L-H.[11] The identity of this place, later known to the Arabs as *Kalah*, is a vexed question, but the present writer's research has brought him to the conviction that it was Kalang or Klang in the Straits of Malacca near the site of modern Malaysia's busiest port, Port Swettenham, not far from the capital Kuala Lumpur.[12] The Arab geographers described *Kalah* (the final *h* being the best the Arabs and Persians could do to represent the totally unfamiliar sound *ng* in *Kalang*) as a place where tin was mined (and this is precisely the major industry of the Klang region even today) and where there was a prosperous town that included among its population Muslims, Indians, and Persians. In view of the Patriarch's statement we may say that there were Persian Christians there at least as early as 650.

Some time later this kingdom became part of the great Indonesian empire called Sri Vijaya. The capital of this maritime empire was Palembang in south-eastern Sumatra, and while we know that it was much frequented by Arabs we have no precise details of Christian activities there. The most we can say at present is that there was a metropolitan bishop at least as early as the thirteenth century whose district included *Dabagh*, meaning Indonesia.[13] Then in 1503, when the days of the Nestorian Church's glory were over as a result of the ruthless persecutions in China, Central Asia, and the Middle East, the Patriarch Elias V ordained a metropolitan and two bishops for India and the islands of the sea between *Dabagh* and China.[14] It is known that these men settled in India, but whether any of them ever travelled on to the East Indies remains uncertain. It should be pointed out, in any case, that the Nestorian Church literature, like the Arab geographies and encyclopedias, grouped all the lands around the Indian Ocean under the name India, while China (*Sin* and *Masin*) included all the mainland states of East Asia, from Singapore northwards.

There is some interesting evidence for the presence of Persian Christians in fourteenth-century Java from a very unlikely-looking European source, namely the *Chronicles of Bohemia* by Giovanni de' Marignolli, who wove anecdotes of his visit to the Far East into his

[11] *CSCO* (see n. 2 above), *Scriptores Syri*, vol. 11, p. 252 (Syriac), vol. 12, p. 182 (Latin).

[12] The passages relating to *Kalah* may be consulted in Wheatley, *op. cit.*, pp. 216-224, but his suggested indentification of *Kalah* with Mergui must be rejected. For the case in favour of Klang see S. Q. Fatimi, "In Quest of Kalah", *Journal of Southeast Asian History*, 1, 2 (1960), 62-101; B. E. Colless, "The Early Western Ports of the Malay Peninsula", in *Journal of Tropical Geography*, 29 (December 1969), and "Persian Merchants and Missionaries in Medieval Malay", in *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 42 (1969).

[13] *Dabagh* represents *Javaka* or "Java", a term sometimes applied to Sumatra. See further Dauvillier, *op. cit.*, pp. 314 f.

[14] Dauvillier, *loc. cit.*

narrative. In 1384-9 Marignolli, on his way home from Peking where he had led a Papal embassy, visited an island in the Southern Seas called *Saba*, or so he believed, and because there was a powerful queen on the throne there he thought he had come to the land of the original "Queen of Saba" (Sheba). From his description of the place it seems certain that this was Java and more particularly Majapahit, the capital of a new Indonesian empire, to whose trading port on the Brantas River in East Java foreign merchants were flocking. The two main points of the argument set forth by the present writer elsewhere are (1) that there was in fact a queen on the throne of Majapahit at that time, in the second quarter of the fourteenth century, when the empire was at its apogee, and (2) that the name *Mont-Gybeit* that Marignolli applied to a very high mountain or volcano in the region (presumably meaning Mt. Semeru, the highest in Java) was in fact a misunderstanding in his own mind of the name *Mojopait* (the Javanese pronunciation of the Malay *Majapahit*).[15] The important point is that Marignolli reports the presence of a number of Christians there, who were probably Persian Nestorians. It was presumably these Christians who recounted to him the legends connected with the great mountain: Elijah was supposed to live at the top of it, and the Magi were praying there on the night of Christ's Nativity, when they saw the star that eventually led them to Bethlehem.

In the fifteenth century it was the Malayan kingdom of Malacca which became the chief centre of trade between the Far East and Western Asia. The sixteenth century saw the arrival of the Portuguese and the fall of Malacca to them in 1511. It is at this point that histories of Christian missions in South-East Asia usually begin, when Franciscans, Jesuits, and also Dutch Reformers appeared in great numbers, bent on converting the heathen. It needs to be emphasized, however, that a copper plaque decorated with a cross and dating to a time before the arrival of the Portuguese has been found in Malacca,[16] and that the Portuguese writer Tomé Pires mentions Christian Armenians among the many nationalities that were sailing to Malacca for trade in his day.[17] From about this time onwards we hear a great deal about Armenians in southern Asia, in the European accounts of the region. They had earlier been well established in the Far Eastern trade, in China under the Mongols, for example;[18] now we find them setting up churches and

[15] B. E. Colless, "Giovanni de' Marignolli: An Italian Prelate at the Court of the South-East Asian Queen of Sheba", *Journal of Southeast Asian History*, IX, 2 (1968), pp. 325-341.

[16] Dauvillier, *op. cit.*, p. 315.

[17] Armando Cortesao, Ed., *The Suma Oriental of Tomé Pires: An Account of the East from the Red Sea to Japan, Written in Malacca and India in 1512-1515*, London: The Hakluyt Society, 2 Vols, 1944, vol. 1, p. 269 and vol. 2, p. 268.

[18] J. Dauvillier, "L'Expansion de l'Eglise syrienne en Asie Centrale et en Extrême-Orient", *L'Orient Syrien*, I (1956), (76-87), pp. 76 and 85.

schools in such places as Madras in India, Syriam in Burma, Singapore, and Java.[19] It should also be noted that sometimes European travellers in the East confused Christian Armenians and Nestorian Persians.

As regards the Indochinese Peninsula we have a number of interesting traces of early Christianity. In 714 there was a Persian monk working with the "Superintendent of the Shipping Trade" in what is now Hanoi in North Vietnam.[20] Then at the beginning of the sixteenth century we find the important evidence of Ludovico di Varthema, an Italian roving adventurer in the Middle East, India, and South-East Asia, who met some Asiatic Christian merchants in Bengal and went with them on a tour through Burma, Malaya, and the Archipelago. These Christians said that they came from "Sarnau", that is to say Shahr-i-Naw or "New City", the name the Persians gave to Ayutia, the former capital of Siam situated north of Bangkok.[21] It is worth noting in passing that the "city of Bengal" where Varthema first encountered these exotic Christians would have been Gaur, likewise called Shahr-i-Naw by the Persians; thus if the Persians were the Phoenicians of the Far East, the Shahr-i-naw was the Carthage of Asia (*Qart hadsh*, of which there were a number in the Mediterranean, means "Newtown").

As he voyaged from port to port with these merchants Varthema had many conversations with them, from which he learned that they believed in the Trinity, the Twelve Apostles, the Four Evangelists, and that they had baptism with water and kept the Nativity and the Passion of Christ, as well as observing Lent and other vigils in the course of the year. It is difficult to establish their nationality, whether Siamese, Chinese, Mongolian, or Middle Eastern, but the description of them runs as follows: "They wore coats of camel's hair made with folds, and the sleeves were quilted with cotton. On their heads they wore a cap, a palm and a half long, made of red cloth. These same men are as white as we are . . . . These Christians do not wear shoes, but they wear a kind of pants made of silk, similar to those worn by mariners, which are all full of jewels, and their heads are covered with jewels. They eat at a table after our fashion, and they eat every kind of meat".

At their first port of call, at Pegu in Burma, they found that the ruler had a thousand Christians in his employ as mercenaries. Some have suggested that these were actually Buddhists mistaken by Varthema for Christians, but another Italian merchant who came to Pegu in 1496,

[19] Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York 1959, pp. 469 f.

[20] Wang Gungwu, "The Nanhai Trade", *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, 31, 2 (1958), (1-138), pp. 100, 104.

[21] *The Travels of Ludovico di Varthema*, translated by John Winter Jones and edited by George Percy Badger, London: The Hakluyt Society, 1863; Ulrich Guehler, "The Travels of Ludovico di Varthema, and his Visit to Siam, Banghella and Pegu A.D. 1505", *Journal of the Siam Society*, XXXVI, 2 (1947), (113-149), pp. 138-141.

namely Hieronomo de Santo Stefano, buried his companion who died there in what he took to be "a certain ruined church frequented by none".[22]

These then are the traces of Nestorian Christians detectable in South-East Asia, but a fertile imagination could find many more. Thus, in his book *Nestorian Missionary Enterprise* published in Edinburgh in 1928, Rev. Dr. John Stewart makes a few further speculations about other countries of the region. For example, he explains the rapid conversion of much of the population of the Philippines and the Moluccas as soon as contact was made with Catholic or Protestant missionaries by saying that they must have previously been Nestorian Christians who found no difficulty in shifting to the Catholic or Reformed faith. This conclusion is far too adventurous, but in subtitling his book "The Story of a Church on Fire" Stewart is not going too far. In spite of the theological weaknesses of Nestorianism the zeal of its leaders and missionaries in fostering Christian education and missionary outreach should arouse in all Christians of East and West the desire to emulate their achievements.[23]

---

[22] D. G. E. Hall, *A History of South-East Asia*, 2nd Edn., London: Macmillan, 1964, p. 211. Many scholars deny that Nestorians ever lived in Burma, suggesting that Europeans were constantly mistaking Buddhists for Eastern Christians; but it is interesting to note that the Karens in Burma responded readily to the Baptist missionaries who came to them because they had a tradition about previous contact with teachings of a similar kind. See G. A. Theodorson, "Minority Peoples in the Union of Burma", *Journal of Southeast Asian History*, V, 1 (1964), (1-16), p. 2.

[23] For some suggested reasons why Christianity failed in Asia see John J. Saunders, "The Decline and Fall of Christianity in Medieval Asia", *Journal of Religious History*, 5, 2 (1968), pp. 93-104. It is interesting to note that this phenomenon of Syrian Christian missionary monks travelling with their trading compatriots is paralleled by the situation depicted in the theory set forth by A. H. Johns regarding the spread of Islam in Malaysia and Indonesia, whereby Sufi mystic-missionaries acted as chaplains to Muslim traders and travelled with them to the trading ports and royal courts of Asia. See A. H. Johns, "Sufism as a Category in Indonesian Literature and History", *Journal of Southeast Asian History*, II, 2 (1961), pp. 10-23; "Muslim Mystics and Historical Writing", in D. G. E. Hall (Ed.), *Historians of South East Asia*, London: Oxford University Press, pp. 37-49. As a further matter of interest it may be noted that Islamic Sufism, as a system of mysticism, seems to have been influenced by the teachings of Persian Christian monks. See B. E. Colless, "The Place of Syrian Christian Mysticism in Religious History", *The Journal of Religious History*, 5, 1 (1968), pp. 1-15; "Muslim Sufism and Syrian Christian Mysticism", *Proceedings of the Eleventh Congress of the Australasian Universities' Languages and Literature Association*, Sydney, 1967.

شمار جمعیت ارمنیان در ارمنستان باستان

دکتر ادیک باغداساریان

سخن گفتن در باره جمعیت یک ملت در زمان های بسیار دور کاری است نه چندان آسان، چه در آن زمان ها نه روشی وجود داشت و نه امکاناتی برای سرشماری دقیق جمعیت، لیکن شواهدی در طول تاریخ باقی مانده است که بر اساس آنها می توان تعداد تقریبی ساکنان مناطق مختلف را برشمرد.

بر پایه گواهی استرابن مورخ یونانی در سده های اول و دوم پیش از میلاد بویژه در زمان حکومت آرتاشس اول بنیانگذار سلسله آرتاشسیان در ارمنستان (۱۸۹ پیش از میلاد تا سال اول میلادی) در فلات ارمنستان یک زبان واحد به نام زبان ارمنی رایج بود و اکثریت قاطع ساکنان ارمنستان را ارمنیان تشکیل می دادند. تعداد و تراکم آنها بویژه در استان های واسپوراکان، توروبران، آیرارات، سیونیک و غیره بیشتر از مناطق دیگر بود.

آمارهایی که در مورد تعداد جمعیت ارمنی ساکن در ارمنستان باستان باقی مانده تاحدی ضد و نقیض هستند. این آمار بین شش تا ۳۰ میلیون نفر متغیر است.

برای پی بردن به شمار جمعیت ارمنی ارمنستان باستان همانند سایر کشورهای دیگر می توان از تعداد سربازان سپاه آنها آگاهی ها و داده های مربوط به مالیات ها، مالیات سرانه و غیره به نتایجی رسید، بر اساس این اطلاعات می توان شمار ارمنیان را ۵ تا ۶ میلیون نفر در ارمنستان باستان تخمین زد. (پیش از یورش مغولان، سده ۱۳)[۱]. در زمان تیگران پادشاه ارمنستان سپاه ارمنستان ۳۰۰،۰۰۰ سرباز داشت که ۱۰۰،۰۰۰ نفر آنها ارمنی بودنـــــد. لذا می توان جمعیت ۲۰ میلیون کل و ۷ میلیون ارمنی را تخمین زد. (با توجه به اینکه بسیاری سرزمینهای دیگر به ارمنستان ضمیمه شده بود).

در ارمنستان باستان غیر از ارمنیان که اکثریت جمعیت را تشـــــکیل می دادند، مردمان دیگری نیز می زیستند. برپایه آگاهی های آبیانوس مورخ رومی، تیگران بزرگ پادشاه ارمنستان

[۱] – هاکوپ ماناندیان. مجموعه آثار تاریخی. جلد۱. ص ۱۱۶.

(سده اول پیش از میلاد ۵۵-۹۵پ.م.) هنگام لشکرکشی های خود تنها از ۱۲ شهر هلنیستی ۳۰۰،۰۰۰ نفر از ساکنان را به شهرهای مختلف ارمنستان بویژه تیگراناگرد پایتخت (نزدیک دیاربکر امروزی) منتقل و اسکان داد. این جمعیت مهاجر را یونانیان، آسوریان و یهودیان تشکیل می دادند. در دهه ۴۰ سده اول پیش از میلاد در پی تصرف شام توسط نیروهای نظامی متحد ارمنستان و پارتیان، تعداد بیشماری از یهودیان در سرزمین های شرقی از جمله ارمنستان اسکان یافتند.

بر پایه گواهی پاوستوس بوزاند تاریخنگار ارمنی سده پنجم میلادی، چندین هزار خانواده یهودی در سده چهارم در شهرهای یرواناداشاد، آرتاشاد، زارهاوان، و دیگر شهرهای ارمنستان می زیستند[۱]. از آماری که او گزارش نموده چنین برمی آید که شمار یهودیان در برخی شهرهای ارمنستان چشمگیر بود.

غیر از آسوریان، یونانیان و یهودیان مردمانی از سرزمینهای همجوار از جمله گرجیان در ارمنستان ساکن بودند (در استان های گوگارک و تایک) و غیره.

اقوام ارّانی در استان های اوتیک و آرتساخ زندگی می کردند. برخی اقوام ایرانی نیز در برخی استان های جنوب شرقی ارمنستان اسکان داشتند. (مادیان و پارسیان).

در زمان لشکرکشی تازیان در سده هفتم میلادی، خلفای عباسی برای حفظ حاکمیت و کنترل ارمنیان و استقرار پایگاه های نظامی در برابر هجوم بیزانس، برخی اقوام تازی را در ارمنستان مستقر کردند و بدین سان عنصر تازی بتدریج در ارمنستان گسترش یافت. اینان بعدها اقدام به تشکیل امیر نشین های مستقل و نیمه مستقل در جنوب ارمنستان زدند[۲].

در سده ۱۱ نیز ترکان سلجوقی و در سده ۱۳ مغولان تاتار و آنگاه اقوام مختلف ترک در ارمنستان مستقر شدند.

توام با گسترش جمعیت مهاجران غیر ارمنی، تعداد جمعیت بومی ارمنی در ارمنستان به مرور زمان کاهش می یافت. البته این فرآیند از زمان ژوستینیانوس قیصر دوم (۵۶۵-۵۲۷م.) آغاز شده بود که بعدها تشدید گردید.

انتقال ارمنیان از سرزمین خود به دیگر جاها بویژه از ربع نخست سده ۱۱ میلادی روند شدیدتری به خود گرفت. بویژه در سال ۱۰۲۱ سنکریم (**Senekerim**) پادشاه واسپوراکان در

---

[۱] - پاوستوس بوزاند. تاریخ ارمنیان. تفلیس: ۱۹۱۲، ص ۲۶۳-۲۶۲.

[۲] - ادیک باغداساریان. تاریخ سیاسی ارمنستان. ۷ جلد. جلد اول، تورونتو: ۲۰۱۳، ص ۳۷۷-۳۰۷ و جلد دوم، ص ۵۱-۸.

اثر حملات اقوام شرقی و تحت فشار حکومت بیزانس، سرزمین خود را به بیزانس سپرد و خود و هزاران نفر از ساکنان واسپوراکان به آسیای صغیر انتقال یافتند. در سال ۱۰۴۵ همین سرنوشت دچار گاگیک دوم پادشاه باگراتونی ارمنستان گردید. بعدها در اثر حملات سلجوقیان، مغولان و ترکان عثمانی هزاران نفر برای نجات جان خود به سرزمین های دیگر مهاجرت کردند، تعدادی کشته شدند و گروهی کثیر نیز باقی مانده و به اجبار هویت ملی خود را از دست دادند.

با وجود همه این نقل و انتقالات جمعیتی، در مراکز اصلی ارمنستان، ارمنیان تا آغاز جنگ بین الملل اول، ساکنان اصلی ارمنستان محسوب می شدند.

بر پایه آمار تقریباً دقیقی که یوهانس لپسیوس در باره تعداد ارمنیان ساکن در مناطق مختلف ارمنستان و آناتولی منتشر کرده است، شمـــار زیر را می توان به اختصار ذکر کرد. (مربوط به سال ۱۹۱۵ و پیش از آن):

۱-	کیلیکیه و شمال سوریه	۲۴۲،۹۵۰ نفر
۲-	آناتولی شرقی	۱،۰۵۸،۰۰۰ نفر
۳-	آناتولی غربی	۳۳۷،۰۰۰
۴-	بخش اروپایی ترکیه	۱۹۴،۰۰۰ نفر
۵-	سوریه، فلسطین، بغداد	۱۳،۵۰۰ نفر
	جمع	۱،۸۴۵،۴۵۰ نفر [1]

باید توجه کرد که آمار ارمنیان ارمنستان شرقی تحت اشغال روسیه، مناطق ارمنی شمال ایران و تعداد چند هزار قتل عام شده ارمنی پیش از سال ۱۹۱۵ در این آمار لپسیوس ملحوظ نیست.

در ربع نخست سده ۱۹ آمار دقیقی از تعداد جمعیت ارمنی ساکن در مناطق ارمنی نشین ترکیه وجود ندارد زیرا تا آن زمان چنین آمارگیری مرسوم نبود و گرفته نشده بود. اما گواهی سیاحان تا حدی این نقیصه را جبـــــران می کند.

گ. هاسل آمارشناس آلمانی در کتابی که به سال ۱۸۲۲ منتشر کرده بود تعداد جمعیت کل ترکیه را ۱۲ میلیون و ۹۲۰ هزار نفر گزارش کرده است که از این میان ۱ میلیون و ۶۹۰ هزار

[1] - Dr. Johannes Lepsius, Bericht uber die lage des Armenischen volkes in der Turkei. Potsdan, 1916, s. 298-303.

نفرشان ارمنی بودند[۱]. این ارقام ناقص هستند در یک سند مربوط به سال ۱۸۳۶ به وجود سه میلیون ارمنی در ارمنستان غربی و نواحی مختلف آسیای صغیر، استامبول و ازمیر اشاره می شود.

در سال ۱۸۴۴ به کمک اروپاییان نخستین سرشماری جمعیتی در ترکیه انجام شد که بر اساس آن جمعیت کل ترکیه عثمانی ۳۵،۳۵۰،۰۰۰ نفر محاسبه گردید.

این تعداد جمعیت حاوی ۱۴ ملیت و قومیت بود. تعداد ارمنیان دومیلیون و ۴۰۰ هزار نفر بود که «دو میلیون» آنها در بخش اروپایی ترکیه و ۴۰۰ هزار نفر در بخش آسیایی ترکیه می زیستند. این آمار نیز قابل اعتماد و موثق نیست، زیرا مسیحیان ساکن ترکیه عثمانی برای عدم پرداخت خراج و مالیات نظامی، تعداد خود را مخفی نگه می داشتند و اطلاعات نادرستی هم به رهبران مذهبی خود و هم مقامات دولتی می دادند.

در اوایل سده ۲۰ جمعیت ارمنی استامبول بالغ بر ۲۲۲ هزار نفر بود، اما در ازمیر ۱۲ هزار، در کیلیکیه ۴۱۴ هزار که ۲۰۰ هزار نفرشان ارمنی بودند. ۱۶ هزار نفر سایر مسیحیان و ۱۹۸ هزار نفر مسلمان بودند. بنابراین حدود نیم میلیون ارمنی در کیلیکیه و مناطق ارمنی نشین ترکیه و ۲/۵ میلیون ارمنی نیز در ارمنستان غربی (شرق ترکیه) و نواحی همجوار ساکن بودند.

در ربع نخست سده ۱۹، در ارمنستان غربی، کیلیکیه و استان های همجوار کماکان بیش از ۴۰ شهر ارمنی نشین وجود داشت ، ۶۷۰ هزار نفر در آنها ساکن بودند که ۳۶۵ هزار نفر از آنها ارمنی بودند. حدود ۲۰ در صد جمعیت کل ترکیه عثمانی در شهرها و بقیه ۸۰ در صد در روستاها زنـــدگی می کردند.

در مهاجرنشین های ارمنی ۲۳۴ هزار نفر ارمنی ساکن بودند[۲].

* * *

اگر چه پس از الحاق ارمنستان شرقی به روسیه (۱۸۲۸م.)، ارمنیان متشکل می شدند، اما کماکان در سراسر جهان پخش شده بودند. رولن ژکمن حقوقدان بلژیکی در سالهای ۸۷-۱۸۷۷ تعداد کل ارمنیان جهان را ۵ میلیون گزارش کرده است.

- ۳،۰۰۰،۰۰۰ در ترکیه

---

[۱] - ی. خاتاناسیان. شمار ارمنیان. بوستون: ۱۹۶۵. ص ۷.

[۲] - تاریخ ارمنستان. جلد ۷. ص ۷۰.

- ۱،۸۰۷،۹۰۷ در روسیه
- ۲۰۰،۰۰۰ تا ۲۲۵،۰۰۰ در ایران
- ۴۶،۰۰۰ در هندوستان، جاده و چین
- ۲۰،۰۰۰ در اطریش-مجارستان
- ۹۷،۰۰۰ کشورهای مختلف اروپا، آمریکا و آفریقا

نتایج سرشماری سال ۱۸۹۷ برای ارمنیان به قرار زیر است:

- روسیه ۱،۱۷۳،۰۹۶ که:
  - استان ایروان ۴۴۱،۰۰۰ نفر ارمنی
  - استان الیزابت پل ۲۹۲،۱۸۸ نفر ارمنی
  - استان تفلیس ۱۹۶،۱۸۹ نفر ارمنی
  - استان باکو ۵۲،۲۳۳ نفر ارمنی
  - ناحیه قارص ۷۳،۴۰۶ نفر ارمنی
  - استان کوتائیس و باطوم ۲۴،۰۴۳ نفر ارمنی
- دیگر نواحی روسیه:
  - استان حاشیه دریای سیاه ۵۲۸۲ نفر ارمنی
  - آسیای میانه ۴۸۶۲ نفر ارمنی
  - بسارابیا ۲۰۸۰ نفر ارمنی
  - مسکو ۱۶۰۴ نفر ارمنی[1]
  - پتربورگ و غیره ۷۳۵ نفر

بدین سان حدود ۶۰ در صد ارمنیان شرقی در ارمنستان شرقی یعنی در استان ایروان، ناحیه قارص، زانگزور، شوشی، غازاغ و لوری زندگی می کردند.

در ربع پایانی سده ۱۹ در شرایط صلح و آرامش در روسیه، شمار ارمنیان شرقی افزایش یافت:

۱۸۷۳- استان ایروان ۹۷۸،۲۹۲ نفر ارمنی

۱۸۹۷- استان ایروان ۴۴۱،۰۰۰ نفر ارمنی

[1] - تاریخ ارمنستان. جلد ۶. ایروان: ۱۹۸۱. ص ۱۶-۱۵.

۱۸۹۷- ناحیه قارص ۱۹،۴۴۶ نفر ارمنی

۱۸۹۷- ناحیه قارص ۷۳،۴۰۶ نفر ارمنی

غیر از ارمنیان، اقوام دیگری چون روسها، تاتارها، کردها و اقوام دیگر در ارمنستان شرقی سکونت داشتند و شمار آنها نیز در سالهای یاد شده افزایش می یافت. جمعیت کل ارمنستان شرقی در سالهای ۱۸۹۷-۱۸۷۳ بالغ بر ۹۶۹،۵۱۸ نفر بود. تراکم جمعیت در استان ایروان در سال ۱۸۷۳ برابر ۲۲/۴ بود که در ۱۸۹۷ به ۲۹ نفر در هر کیلو مترمربع رسید. این معیار در استان ایروان بیشتر از کشورهای دیگر بود. در ۱۸۹۷ جمعیت شهری بقرار زیر بود:

- **ایروان ۲۹،۰۳۳نفر**
- **الکساندراپل ۳۲،۰۱۸ نفر**
- **بایزید نو ۸۵۰۷ نفر**

جمعیت شهری در سراسر ارمنستان شرقی ۱۰ درصد جمعیت را تشکیل می داد ترکیب قومی جمعیت نیز به قرار زیر بود:

- **جمعیت شهری استان ایروان از ۹۲،۳۲۳ نفر ۵۳،۹۷۶ نفر ارمنی (۵۸/۵٪)**
- **جمعیت شهری ناحیه قارص ۳۷،۸۳۸ نفر که ۱۶،۵۲۹ نفر ارمنی (۴۳/۷٪)**

قفقاز در ۱۸۹۷:

- **۱،۱۱۸،۰۹۷ ارمنی که ۲۳۸،۸۶۹ نفر شهرنشین**
- **۱،۵۰۹،۷۸۵ آذری که ۱۷۷،۸۶۶ نفر شهر نشین**
- **۱،۳۵۰،۲۷۵ گرجی که ۱۲۵،۷۹۱ نفر شهرنشین**

پس در شهرهای قفقاز:

- **ارمنیان ۲۱/۴٪**
- **آذریان ۱۱/۸٪**
- **گرجیان ۹/۲٪**

جمعیت ارمنی بتدریج سدهای عقب ماندگی را در هم می شکست و با فرهنگ پیشرفته روز هماهنگ می شد. در سال ۱۸۹۷ از ارمنیان شهرنشین استان ایروان ۲۷/۲٪ و از روستاییان ارمنی ۶/۴٪ با سواد بودند[۱].

بر اساس اطلاعات بطریقیه ارمنیان استامبول حدود ۳ میلیون ارمنی در امپراتوری عثمانی ساکن بودند:

- ۴۰۰،۰۰۰ در استامبول و بالکان
- ۶۰۰،۰۰۰ در آسیای صغیر و کیلیکیه
- ۶۷۰،۰۰۰ ارمنستان صغیر و قیصریه
- ۱،۳۳۰،۰۰۰ ارمنستان غربی[۲]

بدین سان اکثریت ارمنیان غربی در ارمنستان صغیر ارمنستان کبیر (ارمنستان غربی) ساکن بودند. در سالهای بعد به علت سیاست ضد ارمنی حکومت ترکیه شمار ارمنیان کاهش یافت. تنها در دهه ۱۸۹۰ تعداد ۳۰۰،۰۰۰ نفر ارمنی قتل عام شدند. بخشی دیگر از ارمنیان غربی نیز اجباراً تغییر دین و هویت دادند و یا راه مهاجرت در پیش گرفتند تا زندگی خود را نجات دهند. با این حال در اواخر سده ۱۹، ارمنیان در بسیاری جاها اکثریت جمعیت را تشکیل می دادند:

- منطقه وان ۷۴٪ ارمنی
- منطقه بولانخ ۶۷٪ ارمنی
- منطقه موکس ۶۳٪ ارمنی
- منطقه آرچش ۶۴٪ ارمنی
- منطقه آدلجواز ۶۰٪ ارمنی
- منطقه موش ۶۲٪ ارمنی

شمار مسیحیان در دهه ۹۰ سده ۱۹ در ولایت آدانا (کیلیکیه) بالغ بر ۱۶۸،۹۹۰ نفر بود که ۹۷،۴۵۰ نفرشان ارمنی بودند و از این میان ۶۹،۳۰۰ نفر ارمنی پیرو کلیسای حواری (گریگوری)، ۱۱/۵۵ نفر کاتولیک و ۱۶۶۰۰ نفر پروتستان بودند[۳]. در همین زمان ۱۶۲۴۰۰نفر مسلمان ساکن این ولایت بودند.

---

[۱] – همانجا. ص ۲۲.

[۲] – اساسنامه و برنامه تشکیلاتی ارمنستان عثمانی. استامبول: ۱۸۷۶. ص ۳۰.

[۳] – کیلیکیه. آزمونی برای بررسی جغرافیای امروزی کیلیکیه. پتربورگ: ۱۸۹۴. ص ۳۹.

و. لانگلوا تعداد کل جمعیت کیلیکیه را (۱۵۰،۰۰۰) از جاثلیقیه ارمنی سیس (کیلیکیه) اخذ کرده و بشرح زیر (۱۸۵۳-۱۸۵۲) گزارش نموده است:

۱- آدانا (ارمنی)

- **سیس ۲۰۰ خانوار**
- **آدانا ۸۰۰ خانوار**
- **تارسون ۱۰۰ خانوار**
- **کوور داغ ۵۰ خانوار**

۲- ماراش (ارمنی)

- **فرونز ۶۰۰ خانوار**
- **هاچن ۵۰۰۰ خانوار**
- **ماراش ۷۰۰ خانوار**
- **زیتون ۳۰۰۰ خانوار**

۳- حلب (ارمنی)

- **عینتاب، ۱۳۰۰ خانوار**
- **حلب ۲۰۰ خانوار**
- **انطاکیه ۹۰۰ خانوار**
- **کیلیس ۱۵۰ خانوار**
- **قبرس ۴۰۰ خانوار**

جمع ۱۳،۴۰۰ خانوار[1]

غیر از ارمنیان اقوام دیگری چون کردان، ترکان، آسوریان، یونانیان، ایرانیان، یهودیان، چچن ها، چرکز ها و اقوام دیگر نیز در ارمنستان غربی زندگی می کردند. پس از ارمنیان اکثریت جمعیت را بترتیب کردان و ترکان تشکیل می دادند اما آسوریان، چرکزها، چچن ها و دیگران اقلیت ناچیزی بودند. در اثر سیاست شووینیستی حکومت سلطان عثمانی، در اواخر سده ۱۹، شمار مسیحیان (ارمنیان، آسوریان) کاهش و شمار مسلمانان (کردان، ترکان، چرکزها و غیره) افزایش می یافت.

[1] **- ه. م. بوغوسیان. تاریخ زیتون. ایروان: ۱۹۶۹. ص ۳۵.**

اکثر جمعیت ارمنستان غربی در روستاها زندگی می کرد و تنها ۱۰ در صد از آنها در شهرها ساکن بودند.

در اوایل ۱۹۲۰ جمعیت کیلیکیه به ۵۰۰ هزار نفر می رسید:

- ارمنی ۱۶۰،۰۰۰ تا ۱۵۰،۰۰۰
- عرب- انصاریان ۱۲۰،۰۰۰
- ترک ۱۰۰،۰۰۰

۱۲۰ هزار نفر باقیمانده را کردان، ترکمانان، یونانیان، آسوریان، سوری های مسیحی و غیره تشکیل می دادند. ۲۶۰ هزار نفر مسلمان و ۲۲۰ هزار نفر مسیحی بودند[1].

بر اساس اطلاعات رسمی حکومت عثمانی پیش از جنگ جهانی اول و پیش از تبعید و کشتار ارمنیان، تعداد مسیحیان بیشتر از تعداد مسلمانان بود. در ولایت آدانا ۲۱۰ هزار نفر مسیحی و ۱۸۵ هزار مسلمان ساکن بودند.

وضعیت جمعیتی کیلیکه در سال ۱۹۱۹ چنین بود یعنی زمانی که این ولایت به تصرف نیروهای انگلیسی و فرانسوی در آمد.

آماری از ارمنیان شرقی (جمهوری ارمنستان) در سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۷۰:

سال	صنعت٪	کشاورزی٪	شهرنشین	روستایی	شهری٪	روستایی٪
۱۹۱۳	۲۳/۹	۷۶/۱	۱۰۴۰۰۰	۸۹۶۱۰۰	۱۰	۹۰
۱۹۱۹	۱۳/۱	۸۶/۹	–	–	–	–
۱۹۲۶	–	–	۱۶۷۰۹۸	۷۱۴۱۹۲	۱۹	۸۱
۱۹۳۹	۷۷/۹	۲۲/۱/	۳۶۶۴۴۷	۹۱۵۸۹۱	۷۱	۲۹
۱۹۵۸	۷۸/۱	۲۷/۹	۸۸۱۸۴۴	۸۸۱۲۰۴	۵۰	۵۰
۱۹۶۰	۷۹/۰	۲۱/۰	۹۱۵۶۰۰	۹۰۷۷۰۰	۵۰/۲	۴۹/۸
۱۹۶۵	۸۰/۰	۲۰/۰	۱۱۷۴۰۰	۹۵۹۲۰۰	۵۵/۱	۴۴/۹
۱۹۷۰	۸۹/۰	۱۱/۰	۱۴۸۱۵۳۲	۱۰۱۰۳۴۱	۵۹	۴۱

[1] - ر. گ. ساهاکیان. مناسبات ترکیه و فرانسه و کیلیکیه در سالهای ۱۹۲۱-۱۹۱۹. ایروان: ۱۹۷۰. ص ۱۱۲.